«...НАЙЧЕСНІШИЙ ТА НАЙШЛЯХЕТНІШИЙ УКРАЇНЕЦЬ, ЩО НОСИВ ЛИШЕ НІМЕЦЬКЕ ПРІЗВИЩЕ...». ДО 150-РІЧЧЯ БАРОНА ФЕДОРА фон ШТЕЙНГЕЛЯ

Костюк М. П. «...Найчесніший та найшляхетніший українець, що носив лише німецьке прізвище...»: до 150-річчя барона Федора фон Штейнгеля.

Розглянуто основні періоди біографії барона Федора фон Штейнгеля, життя і діяльність якого були нерозривно пов'язані з регіоном Волині. Наведено приклади його благодійницької, дослідницької та просвітницької діяльності. Показано його участь у громадсько-політичному житті дореволюційної Росії, періоду Української Центральної Ради (1917 р.) та діяльність на посаді посла України в Німеччині у 1918 р.

Ключові слова: Федір фон Штейнгель, Волинь, Городок, дослідник, благодійник, меценат, громадсько-політичний діяч, посол, Німеччина.

Костюк М. П. «...Самый честный и самый благородный украинец, носивший лишь немецкую фамилию...». К 150-летию барона Фёдора фон Штейнгеля.

Рассмотрены основные периоды биографии барона Фёдора фон Штейнгеля, жизнь и деятельность которого были неразрывно связаны с регионом Волыни. Приведены примеры его благотворительной, исследовательской и просветительской деятельности. Показано его участие в общественно-политической жизни дореволюционной России, периода Украинской Центральной Рады (1917 г.) и деятельность на посту посла Украины в Германии в 1918 г.

Ключевые слова: Фёдор фон Штейнгель, Волынь, Городок, исследователь, благотетель, меценат, общественно-политический деятель, посол, Германия.

Kostjuk M. P. „... Der ehrlichste und edelste Ukrainer, nur dass er einen deutschen Nachnamen trug ...“ Zum 150. Geburtstag von Baron Fjodor von Šteingel’.

Untersucht werden wichtige Etappen der Biographie von Baron Fjodor von Šteingel’ [Theodor von Steinheil], dessen Leben und Wirken untrennbar mit der Region Wolhynien verbunden war. Es werden Beispiele für seine karitative, wissenschaftliche und pädagogischen Tätigkeit aufgeführt. Dargestellt werden auch seine Teilnahme am gesellschaftlichen und politischen Leben im vorrevolutionären Russland und in der Zeit des Ukrainischen Zentralrats (1917) sowie seine Arbeit im Jahre 1918 als Botschafter der Ukraine in Deutschland.

Schlüsselwörter: Fjodor von Šteingel’, Wolhynien, Horodok, Wissenschaftler, Wohltäter, Mäzen, Persönlichkeit des öffentlichen und politischen Lebens, Botschafter, Deutschland.

Kostiuk M. P. “The Most Honest and Noble Ukrainian Who Just Had a German Name ...”. The 150th Anniversary of Baron Fedir von Schteingel.

The article deals with the main periods of biography and activity of Baron Fedir von Schteingel whose life and work was closely connected with Volyn region.

Fedir (Theodore Rudolf) von Schteingel was born on November 26, 1870 in Saint Petersburg into the family of Baltic German engineer and railroad builder Rudolf von Schteingel.

Fedir’s father bought an estate in the village of Horodok not far from Rivne in Volyn province in 1879. Fedir Schteingel spent most of his life there. He was interested in the history of Volyn from his student years.

One of Schteingel’s activities was the research in the field of natural sciences. He was a member of several scientific societies. F. Schteingel and famous Ukrainian archeologist M. Bilyashivsky founded the first countryside historical museum in Ukraine in 1896. There were five sections with unique collections of exhibits, books, manuscripts and folklore materials there.

Fedir Schteingel was engaged in charity work during all his life. He built and supported the two-grade vocational school in Horodok in which education was free of charge. He built a hospital with free treatment, a reading room,

a mill, a bathhouse and supported a village fire brigade. Baron helped those who lost their possessions in a fire, paid pensions to invalids and poor people. He also provided financial assistance in building churches, hospitals, and orphanages in Zhytomyr, Kyiv and Warsaw.

Fedir Schteingel was a famous public and political figure. He was a head and a member of governing bodies of different financial, legal, and educational institutions in Rivne and Kyiv for many years. He was a Head of Committee of South West Front of All-Russia Union of Cities in 1915-1917. He was elected Head of Executive Committee of Kyiv City Duma in March 1917.

F. Schteingel began his political activity in 1906. He joined the Cadets Party and was elected Deputy of the First State Duma from Kyiv. He was a member of Cadets Party fraction and Ukrainian Duma community. He participated in masonic movement.

He had been taking part in Ukrainian public and political life since 1908. He worked in Ukrainian Central Rada and Presidium of All-Ukrainian National Congress in 1917. He left the Cadets Party in June 1917 and joined the Ukrainian Party of Socialists and Federalists.

Fedir Schteingel became the ambassador of Ukraine in Germany in 1918. He organized the first official visit of Hetman of Ukraine Pavlo Skoropadsky to Germany at the beginning of September 1918.

Fedir Schteingel came back to Volyn in 1924 and continued his charity work. He represented the interests of Volyn and Ukrainian peasants to Polish authorities. He and his family secretly immigrated to Germany in autumn 1939. He spent the rest of his life in Radeberg near Dresden. He died on February 11, 1946.

Key words: Fedir von Schteingel, Volyn, Horodok, researcher, benefactor, patron of art, public and political figure, ambassador, Germany.

Багатогранну і непересічну особистість барона Федора фон Штейнгеля не оминули своєю увагою дослідники. За період незалежності в українській бібліографії, окрім лаконічних статей у низці видань довідниково-енциклопедичного характеру, з'явилися й десятки наукових та науково-популярних публікацій, присвячених переважно його біографії [14; 16; 22; 26], науково-просвітницькій [1; 10; 13; 17; 19; 21; 25] та благодійницькій діяльності [5; 6; 24]. 24 вересня 2010 р. Рівненський обласний краєзнавчий музей провів конференцію з нагоди 140-річчя Федора Штейнгеля, матеріали якої увійшли до восьмого музейного випуску «Наукових записок», присвячених цій даті [20]. У 2007 р. книжково-рукописне зібрання Ф. Штейнгеля як комплексне культурологічне явище стало об'єктом дисертаційного дослідження Н. Р. Миронець [18]. З останніх публікацій хотілося б відзначити ґрунтовні статті І. Кузьміної [11] та П. Гай-Нижника [3], у яких значну увагу приділено громадсько-політичній та маловивченому аспекту дипломатичної діяльності Ф. Штейнгеля на посаді першого українського посла в Німеччині. Дві статті, присвячені Ф. Штейнгелю, ще на початку 90-х років минулого століття було опубліковано в часописі «Волинські зошити» («*Wolhynische Hefte*»), що видається «Історичним товариством «Волинь»» («*Historischer Verein Wolhynien*») у Німеччині [30; 31]. Кілька коротких публікацій про нього розміщено й на російських електронних веб-ресурсах [4; 23; 28]. Незважаючи на достатньо широке коло публікацій про Ф. Штейнгеля, окрім сторони його біографії потребують

подальшого аналізу існуючої джерельно-документальної бази та пошуку нових джерел. Далеко неповно висвітлено його громадсько-політичну діяльність та організаторську роботу на посаді голови Комітету Південно-Західного фронту Всеросійського союзу міст у 1915–1917 рр. Актуальними є дослідження діяльності барона на посаді посла Української Держави в Берліні. Немає перевіреної інформації про його шестирічне перебування в Німеччині після падіння Гетьманату. Останні два аспекти потребують, насамперед, проведення пошукової роботи в німецьких архівах, матеріали яких практично не залучені дослідниками. Очевидно, що подальші пошуки науковців зможуть відкрити й інші маловідомі сторінки його біографії.

Барон Федір фон Штейнгель (нім. Theodor Rudolf Steinheil) народився 26 листопада (8 грудня) 1870 р. в сім'ї інженера шляхів сполучення і відомого будівничого залізниць в Росії, прибалтійського німця Рудольфа фон Штейнгеля та українки за походженням Марії Камінської. Більшість дослідників вважають, що народився він у Санкт-Петербурзі. У 1879 р. батько Федора придбав у власність маєток у селі Городок недалеко від повітового центру Рівне Волинської губернії. Після смерті батька у 1892 р. Федір успадкував помістя і став його власником. Ця українська земля стала його улюбленою маленькою батьківщиною, про яку він писав так: «*Живя с детских лет в имении Городок Ровенского уезда Волынской губернии, я совершенно сроднился с этой местностью и её народом, вследствие чего интересы этого края стали мне близки*» [24, с. 38]. Саме тут він провів тривалий

період свого життя і реалізував значну частину своїх амбітних та новаторських проєктів, хоча часто надовго від'їжджав до Києва, де родина мала власний палац і де він був активним учасником тогочасного громадського життя. Після закінчення гімназії вивчав природничі науки в Київському та Варшавському університетах. Навчання не закінчив через хворобу, але завдяки наполегливій самоосвіті став високоосвіченою для свого часу людиною. Вже в студентські роки відчув інтерес до історії Волині та нестачу необхідної інформації про регіон, а тому став збирати відповідну букіністичну літературу, яка згодом стала складовою частиною унікальної книжкової колекції.

Багатогранність творчих і наукових захоплень та розмаїття видів діяльності Ф. Штейнгеля вражає. Але, перш за все, хотілося б відзначити його невтомну благодійницьку та меценатську діяльність, якою він займався впродовж усього свого зрілого життя. Очевидно, цю рису і відповідний спосіб життя він успадкував від своїх батьків, які у плані благодійництва досить багато зробили для Києва [23]. Лише у своєму маєтку в селі Городок Ф. Штейнгель збудував і утримував велику будівлю двокласного училища з обсерваторією на даху. Навчання у ній для сільських дітей було безплатним.

Для розширення кругозору учнів барон організовував пізнавальні екскурсії, причому, інколи й за межі Волині. Промовистим у цьому плані є досить відоме фото, на якому він разом з вчителями та учнями Городоцької школи біля музею Ханенків у Києві [29]. Стараннями Ф. Штейнгеля у 1897 р. в селі було збудовано стаціонарну лікарню Святого Бориса, лікування у якій також було безкоштовним. Причому приймала лікарня не лише місцевих жителів, але й усіх, хто потребував медичної допомоги. Для роботи в ній барон запросив талановитого і відданого справі лікаря Теодора Ріхтера. Слава про його професіоналізм, доброту і шляхетність розійшлася далеко за межі Волині, і на лікування до нього їхали навіть здалека. Добротно збудовані будівлі школи та лікарні й донині служать сферам шкільництва і медицини. Коштом Ф. Штейнгеля в Городку було відкрито читальню, лазню, утримувалася пожежна команда і споруджено водяний млин, в конструкцію якого було вмонтовано електротурбіну, струмом від якої освітлювались приміщення баронського палацу, школи, лікарні, читальні та вчительських помешкань. Під час епідемії холери у 1893–1895 рр. він облаштував безплатні чайні у своєму та деяких навколишніх селах [24, с. 35].

Барон опікувався погорільцями, виплачував пенсії інвалідам та нужденним, надавав фінансову підтримку будівництву церков та притулків. Меценатська діяльність Ф. Штейнгеля виходила далеко за межі Городка. Він у різних формах підтримував корисні громадські ініціативи, вніс вагомі пожертви на будівництво жіночої та дитячої клінік при Київському університеті Святого Володимира, реального училища Святої Катерини київської євангелічно-лютеранської громади, пологового будинку в Житомирі, православного собору у Варшаві, на реставрацію Аскольдової могили в Києві.

Ще одним напрямом діяльності Ф. Штейнгеля була наука та просвітництво. Він займався природничими науками, мав кілька публікацій із зоології, брав участь у різних наукових заходах. Був членом і заступником голови Українського наукового товариства, членом Імператорського російського ентомологічного товариства, Київського товариства дослідників природи, Київського гуртка природознавців, Товариства дослідників Волині та інших наукових об'єднань.

Найбільшою ж гордістю Ф. Штейнгеля на науково-просвітницькому полі діяльності був музей у Городку. Досить цікаво молодий барон пізніше згадував, як у нього народжувалась ідея його створення: *«Интересуясь окружающими меня явлениями жизни и природы, а также прошлым Волини, я удивлялся, как мало можно найти данных в литературе, так и в различных музеях, касающихся Волини, о её истории, этнографии... Между тем ...глаз мой не мог не увидеть, что в научном отношении Волинь представляет собой удивительно интересную область. Сначала мне пришло на мысль по возможности собирать сведения и коллекции, имеющие отношение к интересующим меня вопросам о Волини, но мысль эта ещё не имела определённой формы»* [24, с. 38]. Але форма викристалізувалася після знайомства і спілкування під час навчання у Варшаві з професійним археологом та етнографом Миколою Біляшівським, який згодом безпосередньо допомагав розробити наукову концепцію музею. Ф. Штейнгель чітко зрозумів, що він буде створювати музей, причому із самого початку прагнув *«...придать ему строго научный, отнюдь не дилетантско-любительский характер»* [24, с. 38]. Музей мав п'ять відділів: природознавчий, географічний, антропологічний, археографічний та етнографічний, де зберігалися колекції унікальних експонатів. У бібліотеці музею було зібрано історичні та краєзнавчі книги, журнали, газети, старо-

друки, рукописи, спогади, листи і фольклорні матеріали. На кошти Ф. Штейнгеля було організовано розкопки кількох десятків курганів у Волинській губернії, результати яких він підсумував в окремій науковій роботі «Раскопки курганов в Волынской губернии, произведенные в 1897–1900 гг.». А звіти Городоцького музею барон розсилав по різних наукових установах Російської імперії, тим самим популяризуючи його роботу серед науковців [3, с. 98].

Але музей Ф. Штейнгеля був відомим не лише в наукових колах. Матеріали персонального фонду Ф. Штейнгеля Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського містять цікаві документи, які свідчать про те, що каталогом експонатів музею і самими експонатами цікавилися й київські театральники. Причому у їх прикладному значенні. Зокрема, в червні 1912 р. відомий у майбутньому театральний критик і мистецтвознавець, а тоді ще студент Київського університету О. Дейч писав Ф. Штейнгелю листа, в якому повідомляв, що він входить до групи організаторів нового театру, який восени однією з перших планує виставу «старинного русского театра». І далі звертається з таким проханням: *«В виду того, что в Вашем музее есть решительно всё необходимое для постановки «Действа о царе Ироде» (текст, палатка, образцы костюмов и проч.), я надеюсь, что Вы не откажете нам в любезности воспользоваться хранящимися у Вас, ценными для нас материалами.*

Если Вы можете, пожалуйста, вышлите мне тот выпуск каталога Вашего музея, в котором помещены фотографии с «вертепа», и в который входит краткий перечень предметов и инвентаря, относящегося к «Действу». За всё это буду премного благодарен. Надеюсь, что Вы не откажете мне в моей просьбе» [7, арк. 1]. Знаючи доброчинність Ф. Штейнгеля та його ставлення до науки і творчості, можна не сумніватися, що він не відмовив, а, безумовно, допоміг молодим ініціаторам нового київського театру потрібними їм для спектаклю експонатами із свого музею.

Барон Ф. Штейнгель енергійно займався й громадською роботою, розмаїття якої вражає. Він очолював Київське товариство взаємного кредиту, був членом опікунської ради Київського комерційного інституту, почесним суддею Рівненського повіту, членом облікового і позичкового комітету Рівненського відділення Державного банку, почесним доглядачем Рівненського 2-класного міського училища. Звичайно, що актив-

на участь Ф. Штейнгеля у різних сферах громадського життя та постійна благодійність не могли бути не поміченими. Знаком пошанування за це стало нагородження його 30 грудня 1905 р. орденом Святого Станіслава третього ступеня [8, арк. 2].

Не залишився Ф. Штейнгель осторонь громадської роботи і в роки Першої світової війни. Він став головою Комітету Південно-Західного фронту Всеросійського союзу міст (1915–1917 рр.), робота якого була спрямована на надання різноманітної допомоги пораненим солдатам, хворим, біженцям і окопним робітникам, а також іншим категоріям населення у прифронтовій зоні. Досвід попередньої благодійницької роботи допомагав йому і на цій посаді. До роботи в Комітеті він активно залучав українських діячів, що дало можливість українізувати його діяльність. Особливим напрямом діяльності Комітету під його керівництвом стало створення численної мережі українських народних шкіл та забезпечення їх українськими підручниками [3, с. 100–101].

Вже з 1906 р., після вступу до конституційно-демократичної партії (партії кадетів), Ф. Штейнгель був залучений до політичної діяльності. У тому ж році був обраний депутатом Державної думи Російської імперії I скликання від міста Києва. Входив до складу фракції партії кадетів і Української думської громади. Після розпуску Думи 22 (9) липня 1906 р. він підписав складену групою депутатів Виборзьку відозву, за що був засуджений до тримісячного тюремного ув'язнення і позбавлений виборчих прав. З 1908 р. Ф. Штейнгель став активніше проявляти свою проукраїнську політичну позицію. Він вступив до Товариства українських поступовців і навіть входив до складу його ради. Як і ряд інших відомих тогочасних українських діячів, він залишався на позиціях перебування України у складі федеративної Росії, але відстоював права українців на вживання рідної мови, націоналізацію системи освіти, право автономії України, засуджував урядову політику придушення українського національного руху. З відродженням у 1908 р. в Російській імперії масонського руху Ф. Штейнгель став його учасником, входив до керівництва і навіть очолював одну з київських масонських лож [3, с. 100–101].

З початком української національно-демократичної революції Ф. Штейнгель став активним її учасником. Він був одним з ініціаторів створення Української Центральної Ради і входив до першого її складу, брав участь у роботі президії Всеукраїнського

національного конгресу, вийшов із партії кадетів і вступив до новоутвореної партії соціалістів-федералістів, від якої брав участь у муніципальних виборах у Києві, був обраний головою виконавчого комітету Київської міської думи. Від деяких міністерських посад у Генеральному секретаріаті він відмовився [3, с. 103].

Після розпуску Центральної Ради і встановлення Гетьманату в квітні 1918 р. розпочинається ще один цікавий і насичений подіями період у житті Ф. Штейнгеля, пов'язаний з його дипломатичною діяльністю на посаді посла Української Держави в Німеччині. Вибір його кандидатури був не випадковим. Досить показовою в цьому плані була позиція міністра закордонних справ гетьманського уряду Д. Дорошенка: «...я висунув кандидатуру барона Ф. Р. Штейнгеля, людини, яка свою прихильність до української національної справи засвідчила цілими роками громадської й культурно-національної діяльності. За найцінніше в Ф. Р. Штейнгелю я вважав його ідеальну громадську чесність, вірність обов'язку і взагалі ті високі особисті прикмети, які робили з нього так рідкісну, на жаль, у наш час постать справжнього джентльмена» [3, с. 104]. 21 червня 1918 р. його було офіційно призначено послом у Берліні відповідною постановою Ради міністрів. Гетьман П. Скоропадський погодився з його кандидатурою, незважаючи навіть на те, що барон не говорив німецькою мовою, і це, звичайно, було серйозною проблемою на такій посаді. Але моральні й громадянські якості призначеного посла були для нього більш вагомим аргументом. Не випадково, напевно, він пізніше так писав про нього у своїх спогадах: «В Берлін поїхав барон Штейнгайтль, найчесніший і найблагородніший українець, що носив лише німецьке прізвище...» [3, с. 105]. 28 червня 1918 р. Гетьман підписав вірчу грамоту, з якою Ф. Штейнгель вирушив до Берліна і приступив до офіційного виконання своїх обов'язків посла.

Оригінал цього унікального документа зберігається в Політичному архіві Федерального Міністерства закордонних справ ФРН у Берліні. За своїм змістом і формою він становить інтерес як джерело з історії української дипломатії і як одна з перших вірчих грамот новоствореної зовнішньополітичної служби періоду Української національно-демократичної революції 1917–1921 рр. У тексті грамоти, звертаючись до німецького імператора, гетьман дає надзвичайно високу оцінку особистості Ф. Штейнгеля та його

відданості інтересам Української держави, що було для нього запорукою того, «що він успішно виконає надане йому відповідальне доручення в справі скріплення приятельських взаємин України з Німецькою Державою і що він виявить себе достойним довіри Вашої Величності» [32, арк. 1–1 зв.].

Текст вірчої грамоти розміщений на лицевій та зворотній сторонах світлого, але дещо потьмянілого за сто років, аркуша паперу. Грамота має відповідну до таких типів документів логічну структуру, написана красивим каліграфічним почерком, гарною українською мовою зі стилістичними особливостями та відповідними етикетними формулами, характерними для дипломатичних документів того історичного періоду. Відчувається, що складала її людина високого рівня культури, освіченості та інтелігентності. Сподіваємося, вона стане об'єктом окремого археографічного та філологічного дослідження. (Для зручності друку та можливості більш якісного перегляду і прочитання тексту вірчої грамоти ми розмістили обидві її частини на одній сторінці – М.К.)

Прибувши до Берліна, Ф. Штейнгель швидко укомплектував склад посольства, налагодивши його ефективну роботу. Він особисто ініціював зустрічі з високими представниками німецького Міністерства закордонних справ, налагоджував стосунки з дипломатами інших країн з метою встановлення офіційних міждержавних дипломатичних відносин, брав участь у різноманітних зустрічах та обговореннях важливих питань міждержавних відносин. Завдяки його авторитету і наполегливій організаторській діяльності вже в серпні 1918 р. відбувся перший офіційний візит української урядової делегації до Німеччини, а на початку вересня – перший офіційний візит гетьмана Української Держави Павла Скоропадського та його особиста зустріч з кайзером Вільгельмом II [3, с. 106–117]. На жаль, дипломатична місія Ф. Штейнгеля закінчилася з падінням Гетьманату 14 грудня 1918 р. Незважаючи на короткий період своєї дипломатичної діяльності, йому все ж вдалося зробити немало корисного для зміцнення українсько-німецьких міждержавних зв'язків.

Окупація України Червоною армією змусила Ф. Штейнгеля залишитись у Німеччині. Тут він отримав трагічну звістку про вбивство більшовиками його сина Бориса у жовтні 1919 р. Згодом надійшла інформація про конфіскацію більшовицькою владою родинних маєтків і будинків та знищення родинної усипальниці на Аскольдовій могилі в Києві.

Гетьман усієї України
Щого Величності Імператорові Германському
Королеві Пруському
Вільгельмові II.

Ваша Імператорська Величність!

Після того як Україна ввійшла в круг суверенних держав і установлене мною Правительство було признане Правительством Вашої Імператорської Величності, - завданням моїм зрослося встановлення безпосередніх і тривалих зносин дипломатичних з Германською Державою.

З цією метою рішив я надіслати баронові Йодору Штейнгейму, казначейному членові I-ої Державної Ради, казначейному Особливо уповноваженному Союзу Міст на Південно-Західному фронті, Почесному судді мировому Луцького повіту, Члену Ради Київського Імператорського Інституту і Товаришіві Голові Українського Наукowego Товариства в Києві, - особливо почесне доручення бути надзвичайним посланником і Уповноваженим Міністрами-Представниками Української Держави при Вашій Величності.

Видатні здібності барона Штейнгейма і його неперемінна відданість інтересам Держави Української суть для мене запорукою того, що він успішно виконає надане йому відповідальне доручення в справі скріплення приятельських взаємин України з Німецькою Державою і щоб він виявить себе достойним довіря Вашої Величності.

Відповідно цьому почуваюся до обов'язку з найсильнішою шанобливою прохати Вашу Величність звільнити милостиво прийняти барона Штейнгейма, яко посла Української Держави, одарувати його Найвищими Вашої Величності довірями і прийняти через нього вираз високої пошани, який я в ім'я Української Держави її і її Правительства скликаю Вашій Імператорській Величності.

Гетьман усієї України *Колесо*

У міжвоєнний період Федір фон Штейнгель жив у Городку.

Freiherr Theodor von Steinheil
(08.12.1870-11.02.1946)

150 років
від дня народження

Восени 1939 р. радянська влада конфіскувала маєток фон Штейнгеля, а незабаром він був змушений покинути Україну, рятуючись від репресій.

Як репатріант
прибув до Німеччини.
Помер у Дрездені
в 1946 р.

War ein ukrainisch-deutscher Wissenschaftler, Politiker, Wohltäter und Philanthrop. Er lebte die meiste Zeit seines Lebens in Horodok bei Riwne (Gebiet Wolhynien in der Westukraine). In Horodok eröffnete Steinheil 1896 ein naturwissenschaftliches und heimatkundliches Museum. Freiherr Theodor von Steinheil baute eine Schule und ein Krankenhaus für die Bauern. Als Abgeordneter der Stadt Kiew wurde er 1906 in die Duma des Russischen Reiches gewählt. 1918 war er Botschafter des Helmanats (Ukrainischer Staat) in Berlin. In der Zwischenkriegszeit lebte Freiherr Theodor von Steinheil in Horodok bei Riwne. Er wurde mit seiner Familie 1940 mit den Wolhyniendeutschen umgesiedelt. Er verließ Wolhynien und ging in das Deutsche Reich. Mit 76 Jahren starb Theodor von Steinheil in Dresden. Er unterstützte die Ukrainische Nationalbewegung. Mit großem materiellen Aufwand und in vielerlei Hinsicht wirkte er als Wohltäter gegenüber der ukrainischen Bevölkerung. In der Ukraine ist er deshalb bis heute nicht vergessen.

Der deutschen Gesellschaft „Wiedergeburt“ in Riwner Gebiet.
Leiter der Organisation – Vitalii Lysachek
Громадська організація „Товариство життя“
„Відгербурт“ в Рівненській області.
Керівник – Лисачек Віталій Юрійович.

Текст: В.Лисачек, В.Данилчева
Дизайн: В.Черенков
Відповідальний за випуск: О.Булга

**Барон Федір
Рудольфович
фон Штейнгель**
8.12.1870.....11.02.1946

Мр. Федір Штейнгель в новітні роздуми слова
Чоловік високих моральних принципів. Він
приймав участь у українському житті.
D.Дорошенко

ГРОМАДСЬКО - ПОЛІТИЧНИЙ
І КУЛЬТУРНИЙ ДІЯЧ.
ДИПЛОМАТ. МЕЦЕНАТ.

На Рівненщині пам'ятають
добрі справи барона Штейнгеля,
його іменем названі вулиці.

Народився Федір Рудольфович у родині інженера, статського радника барона Рудольфа фон Штейнгеля, представника відомого німецького роду.

На формування характеру та свідомості Федора фон Штейнгеля впливали родина, українське оточення та навчання у Київському та Варшавському університетах.

У с.Городок на Рівненщині він успадкував маєток на острові посеред річки Устя з прекрасним парком, закладеним ірландським садівником Діонісієм Мікдером.

У 1896 р. відкрив у своєму маєтку перший приватний музей на Волині, який мав природничу, археологічну, етнографічну колекції та чудову бібліотеку.

1897 р. в Городку, коштом барона фон Штейнгеля було побудовано школу яка діє донині. 1907 р. у ній відбувся з'їзд вчителів з усієї Волині.

Дбаючи про освіту місцевого населення, Федір фон Штейнгель організував у Городку читальню «Просвіта», створив безкоштовну лікарню для селян та побудував млин.

Учні та вчителі Городоцької школи

Сьогодні маєток Штейнгеля є частиною Городоцького Свято-Миколаївського жіночого монастиря.

1906 р. барон Федір фон Штейнгель був обраний депутатом 1-ї Державної Думи від м. Київ, входив до складу української фракції.

З 1908 р. член Ради Товариства українських поступовців.

Під час 1-ї Світової війни очолював Комітет Всеросійського Союзу міст Південно-Західного фронту, який надавав допомогу пораненим та біженцям.

1917 р. брав участь у роботі Всеукраїнського національного Конгресу.

За часів Гетьманату (1918 р.) був першим послом Української Держави в Берліні.

Усі ці звістки і варварська поведінка нової влади дуже вразили барона.

Після офіційного входження Західної Волині до складу Польщі Штейнгель ще кілька років залишався в Німеччині і повернувся до рідного йому Городка лише в 1924 р. Він продовжував займатися доброчинністю, відновив роботу школи, залучав дітей і молодь до участі в національно-культурних заходах, включився в політичну та громадську діяльність. Розчарований поразкою Української революції 1917–1921 рр., він став членом Російсько-селянської партії, що давало йому можливості представляти інтереси Волині і волинських селян в органах польської влади [3, с. 118; 12; 16, с. 31].

Після вступу Червоної Армії в Західну Україну Ф. Штейнгель зрозумів, що йому і рідним загрожує небезпека. Місцеві селяни допомогли родині свого барона таємно перебратися на польську територію, окуповану німцями. І цей факт також досить промовисто свідчить про те, з якою великою повагою ставилися до барона прості жителі Городка. З Польщі він переїхав до Німеччини і залишок свого життя прожив у містечку Радеберг під Дрезденом, де й помер 11 лютого 1946 р. Так завершився життєвий шлях непересічної особистості Ф. Штейнгеля, який, незважаючи на свої високі посади, добрі справи і заслуги, за словами Д. Дорошенка, *«...був досить скромною, навіть сором'язливою людиною, яка критично ставилася до самої себе»* [3, с. 99].

Упродовж останніх двох десятиліть, окрім публікацій науковців та краєзнавців, немало зроблено й для увічнення пам'яті про Федора Штейнгеля. Зокрема, в Рівному та селі Городок Рівненського району його іменем названі вулиці. У Городоцькій школі встановлено меморіальну табличку на його честь, а в шкільній музейній кімнаті є невеличка експозиція про славного земляка.

На початку статті ми вже згадували про наукову конференцію, проведену до 140-ї річниці з дня народження Ф. Штейнгеля Рівненським обласним краєзнавчим музеєм. У листопаді 2015 р. до 145-річчя Ф. Штейнгеля колектив Рівненської обласної універсальної наукової бібліотеки підготував на своєму веб-сайті віртуальну виставку «Маленька Україна великого мецената», цінною складовою якої є бібліографія публікацій про нього в друкованих та електронних джерелах [15].

До 150-річчя Ф. Штейнгеля цінний подарунок дослідникам і всім його шанувальникам зробив Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені

В. І. Вернадського. На своєму веб-сайті Інститут представив віртуальну виставку документів з персонального фонду Ф. Штейнгеля (Ф.109) та статтю наукового співробітника відділу джерелознавства І. В. Сичинського [27]. Слід відзначити різноплановість представлених документів, що дозволяє розширити наші уявлення не лише про громадську діяльність Ф. Штейнгеля, але й побачити його сімейні стосунки та зазирнути у повсякденне життя родини Штейнгелів.

У Рівненському обласному краєзнавчому музеї відбулася онлайн-конференція до 150-річчя Ф. Штейнгеля. У тому ж місяці з нагоди його ювілею громадська організація «Рівненське товариство німців «Відергебурт» підготувала і видала цікавий за змістом буклет про славного земляка. Товариством було заплановано й встановлення меморіальної дошки з цієї нагоди, але через неконструктивну й упереджену позицію комісії з питань найменування міських об'єктів, встановлення пам'ятних знаків, меморіальних та анотаційних дощок на території міста Рівного реалізувати цю, беззаперечно, варту підтримки ініціативу, на жаль, не вдалося. Товариство продовжує діалог з цього приводу вже з новообраною владою міста і сподівається на порозуміння та можливість хоча б із запізненням, та все ж втілити свій задум у життя [29].

Завершуючи цей стислий аналіз життя і діяльності Федора Штейнгеля, хотілося б висловити думку про доцільність вшанування його пам'яті у формі створення відповідного музею у його колишньому маєтку – селі Городок. Наявність досить великого масиву архівних документів та публікацій про Ф. Штейнгеля дає достатні можливості для формування цікавих і змістовних музейних експозицій. У перспективі такий музей міг би стати й своєрідним науковим осередком подальшого вивчення його життя і діяльності. А зважаючи на те, що село Городок розташоване поруч з обласним центром і на його території розміщені цікаві історико-архітектурні пам'ятки, то новий музей міг би зробити цей населений пункт ще більш привабливим туристичним об'єктом. З іншого боку, це було б гідним продовженням славної сторінки в історії українського музейництва, започаткованої тут Федором Штейнгелем у 1896 р., та вшануванням його особистого внеску в становлення української держави та її науково-просвітницької сфери.

Бібліографічні посилання

1. Бухало Г. Музей барона Штейнгеля. *Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею*. Рівне, 1996. Вип. 1. С. 11–16.
2. Гай-Нижник П. Візит гетьмана Павла Скоропадського до Німеччини у контексті політичного життя України 1918 року. *Україна дипломатична*. Вип. XV. К., 2014. С. 605–615. URL: http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc/2014doc.vizyt_getmana.php (дата звернення: 21.01.2021).
3. Гай-Нижник П. Федір Штейнгель – меценат, громадсько-політичний діяч, посол Української Держави в Німеччині. *Дипломатична та консульська служба у вимірі особистості*. К., 2016. С. 95–124. URL: <http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc/2016doc.shtehel.php> (дата звернення: 21.01.2021).
4. Головин П. А. Бароны фон Штейнгель в России. URL: https://www.kunstkamera.ru/files/lib/978-5-88431-248-7/978-5-88431-248-7_28.pdf (дата звернення: 21.01.2021).
5. Дем'янчук Б. Був у барона Городок... *Україна молода*. 2007. № 3. 10 січня.
6. Дем'янчук О. Меценат з великою душею. *Вісті Рівненщини*. 2006. № 70. 24 листопада.
7. Інститут Рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Ф. 109. № 178. Арк. 1. Штейнгель Федір Рудольфович (1870–1946) – український громадсько-політичний діяч, дипломат, меценат: з нагоди ювілею. URL: <http://www.nbu.gov.ua/node/5372> (дата звернення: 21.01.2021).
8. Інститут Рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Ф. 109. № 20. Арк. 2. Штейнгель Федір Рудольфович (1870–1946) – український громадсько-політичний діяч, дипломат, меценат: з нагоди ювілею. URL: <http://www.nbu.gov.ua/node/5372> (дата звернення: 21.01.2021).
9. Климчук А. Архівні матеріали про життя та діяльність барона Федора Штейнгеля. *Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею*. Рівне, 2010. Вип. VIII. С. 42–46.
10. Климчук А. Музей барона Федора Штейнгеля. *Історія музейництва і пам'яткоохоронної справи*. Острого, 2009. С. 126–129.
11. Кузьміна І. Політична діяльність Федора Штейнгеля (1906–1918 рр.). *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*: міжвід. зб. наук. пр. 2012. Вип. 21. С. 243–262.
12. Кулиш-Лукашевич И. Поиски и находки: из истории русского движения на Волыни в 20–30-е годы XX века. Ровно, 2010. 226 с.
13. Купшетюк О. Федір Рудольфович Штейнгель та його роль у формуванні Городоцького музею. *Волинський музей: історія та сучасність*: наук. зб. Луцьк, 2009. Вип. IV. С. 263–266.
14. Лукашевич І. Людина великої душі (спогади про Ф. Р. Штейнгеля). *Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею*. Рівне, 2010. Вип. VIII. С. 57–58.
15. Маленька Україна великого мецената. URL: <http://libr.lv.ua/ua/virt/160/> (дата звернення: 21.01.2021).
16. Миронець Н. Барон Федір Рудольфович Штейнгель: біографічний нарис. *Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею*. Рівне, 2010. Вип. VIII. С. 22–32.
17. Миронець Н. Р. Доля книжково-рукописного зібрання українського культурного діяча барона Ф. Р. Штейнгеля. *Бібліотечний вісник*. 2003. № 3. С. 32–36.
18. Миронець Р. М. Книжково-рукописне зібрання барона Ф. Р. Штейнгеля: формування, зміст, доля: автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.08. НБУ НАН України імені В. І. Вернадського. К., 2004. 18 с.
19. Мушировський В. М. Сторінки історії музею. *Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею*. Рівне, 1996. Вип. 1. С. 7–11.
20. Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею. Випуск VIII. Рівне, 2010. 338 с.
21. Непомнящий Г. Городоцький музей Ф. Р. Штейнгеля. *Велика Волинь. Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині*. Житомир, 1994. Т. 15. С. 168–173.
22. Непомнящий Г. Життєвий шлях Ф. Штейнгеля. *Діячі науки і культури рідного краю*: матеріали, тези наукової конференції студентів, аспірантів, молодих викладачів. Рівне, 1993. С. 14–15.
23. Стоякин В. Барон, ставший королём. URL: <https://ukraina.ru/history/20190617/1023793000.html> (дата звернення: 21.01.2021).
24. Українець А. Добродійна діяльність барона Ф. Р. Штейнгеля. *Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею*. Рівне, 2010. Вип. VIII. С. 34–42.
25. Шевчук С. Фольклорно-етнографічні студії Городоцького музею. *Народна творчість та етнографія*. 1983. № 6. С. 60–64.
26. Шевчук С. І. Жертовність для утвердження України. Рівне, 2002. 99 с.
27. Штейнгель Федір Рудольфович (1870–1946) – український громадсько-політичний діяч, дипломат, меценат: з нагоди ювілею. URL: <http://www.nbu.gov.ua/node/5372> (дата звернення: 21.01.2021).
28. Штейнгель Федір Рудольфович. URL: https://nado.znate.ru/Штейнгель_Федор_Рудольфович (дата звернення: 21.01.2021).
29. Як пам'ятний камінь барону Штейнгелю в Рівному став «каменем спотикання». URL: <https://photo-lviv.in.ua/yak-pam-iatnyy-kamin-baronu-shteynheliu-v-rivnomu-stav-kamenem-spotykannia/> (дата звернення: 21.01.2021).
30. Arndt N. Der vergessene, rätselhafte Wohltäter Baron Theodor Steinheil aus Gorodok bei Rowno und sein erstes wolhynisches Museum. *Wolhynische Hefte*. 1990. Folge 6. S. 93–95.
31. Buchalo H. Theodor Steinheil, sein Leben und Wirken. *Wolhynische Hefte*. 1992. Folge 7. S. 14–32.
32. Politisches Archiv des Auswärtigen Amts. RZ 602/131382.

References

1. Bukhalo H. (1996). *Muzej barona Shteynhelya* [Baron Steingel Museum]. *Naukovi zapysky Rivnens'koho oblasnoho krayeznavchoho muzeju*. Rivne, vol. 1, pp. 11–16 (in Russian).
2. Hai-Nyzhnyk P. (2014). *Vizyt het'mana Pavla Skoropads'koho do Nimechchyny u konteksti politychno-ho zhyttia Ukrayiny 1918 roku* [Hetman Pavlo Skoropadsky's visit to Germany in the context of the political life of Ukraine in 1918]. *Ukrayina dyplomatychna*, vol. XV, Kyiv, pp. 605–615. Available at: http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc/2014doc.vizyt_getmana.php (accessed: 21.01.2021) (in Ukrainian).

3. Hay-Nyzhnyk P. (2016). *Fedir Shteynhel' – met-senat, hromads'ko-politychnyy diyach, posol Ukrayins'koyi Derzhavy v Nimechchyni* [Fedir Steingel – philanthropist, public and political figure, Ambassador of the Ukrainian State to Germany]. *Dyplomatychna ta konsul's'ka sluzh-ba u vymiri osobystosti*. Kyiv, pp. 95–124. Available at: <http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc/2016doc.shteynhel.php> (accessed: 21.01.2021) (in Ukrainian).
4. Golovin P.A. *Barony fon Shteyngel' v Rosii* [Barons von Steingel in Russia]. Available at: https://www.kunst-kamera.ru/files/lib/978-5-88431-248-7/978-5-88431-248-7_28.pdf (accessed: 21.01.2021)
5. Demyanchuk B. (2007). *Buv u barona Horodok...* [The Baron had Gorodok]. *Ukrayina moloda*, No. 3, 10 si-chnya (in Ukrainian).
6. Demyanchuk O. (2006). *Metsenat z velykoyu dush-eyu* [Patron with a big soul]. *Visti Rivnenshchyny*, No. 70, 24 lystopada (in Ukrainian).
7. *Instytut Rukopysu Natsional'noyi biblioteki Ukray-yny imeni V. I. Vernads'koho*. [Manuscript Institute of the V. I. Vernadsky National Library of Ukraine], f. 109, No. 178, p. 1. *Shteynhel' Fedir Rudol'fovych (1870–1946) – ukrayins'kyy hromads'ko-politychnyy diyach, dyplom-at, metsenat: z nahody yuvileyu* [Steingel Fedir Rudol'fovych (1870–1946) – Ukrainian public and political figure, diplomat, philanthropist: on the occasion of the anniver-sary]. Available at: <http://www.nbu.gov.ua/node/5372> (accessed: 21.01.2021) (in Ukrainian).
8. *Instytut Rukopysu Natsional'noyi biblioteki Ukray-yny imeni V. I. Vernads'koho* [Manuscript Institute of the V. I. Vernadsky National Library of Ukraine], f. 109, No. 20, p. 2. *Shteynhel' Fedir Rudol'fovych (1870–1946) – ukrayins'kyy hromads'ko-politychnyy diyach, dyplom-at, metsenat: z nahody yuvileyu* [Steingel Fedir Rudol'fovych (1870–1946) – Ukrainian public and political figure, diplomat, philanthropist: on the occasion of the anniver-sary]. Available at: <http://www.nbu.gov.ua/node/5372> (accessed: 21.01.2021) (in Ukrainian).
9. Klymchuk A. (2010). *Arkhivni materialy pro zhyttya ta diyal'nist' barona Fedora Shteynhelya* [Ar-chival materials about the life and work of Baron Fe-dir Steingel]. *Naukovi zapysky Rivnens'koho oblasno-ho kraveznavchoho muzeyu*. Rivne, vol. VIII, pp. 42–46 (in Ukrainian).
10. Klymchuk A. (2009). *Muzey barona Fedora Shteyn-helya* [Museum of Baron Fedir Steingel]. *Istoriya muzeynytstva i pam'yatkookhoronnoyi spravy*. Ostroh, pp. 126–129 (in Ukrainian).
11. Kuz'mina I. (2012). *Politychna diyal'nist' Fedo-ra Shteynhelya (1906–1918 rr.)* [Political activity of Fedir Steingel (1906–1918)]. *Problemy istoriyi Ukrayiny: fakty, sudzhennya, poshuky*: Mizhvid. zb. nauk. pr., vol. 21, pp. 243–262 (in Ukrainian).
12. Kulish-Lukashevich I. (2010). *Poiski i nakhodki: iz istorii russkogo dvizheniya na Volyni v 20–30-e roky XX veka* [Searches and finds: from the history of the Russian movement in Volhynia in the 1920s and 1930s]. Rovno (in Russian).
13. Kushpetyuk O. (2009) *Fedir Rudol'fovych Shteyn-hel' ta yoho rol' u formuvanni Horodots'koho muzeyu* [Fe-dir Rudol'fovych Steingel and his role in the formation of the Horodok Museum]. *Volyns'kyy muzey: istoriya ta su-chasnist'*. Nauk. Zbirnyk. Luts'k, vol. IV, pp. 263–266 (in Ukrainian).
14. Lukashevych I. (2010). *Lyudyna velykoyi dushi (spohady pro F.R. Shteynhelya)* [A man of great soul (mem-ories of F. R. Steingel)]. *Naukovi zapysky Rivnens'koho oblasnoho kraveznavchoho muzeyu*. Rivne, vol. VIII, pp. 57–58 (in Ukrainian).
15. *Malen'ka Ukrayina velykoho metsenata* [Little Ukraine is a great patron]. Available at: <http://lib.rv.ua/ua/virt/160/> (accessed: 21.01.2021) (in Ukrainian).
16. Myronets' N. (2010). *Baron Fedir Rudol'fovych Shteynhel': bihrafichnyy narys* [Baron Fedir Rudol'fovych Steingel: biographical essay]. *Naukovi zapysky Rivnens'koho oblasnoho kraveznavchoho muzeyu*. Rivne, vol. VIII, pp. 22–32 (in Ukrainian).
17. Myronets' N. R. (2003). *Dolya knyzhkovo-rukopys-noho zibrannya ukrayins'koho kul'turnoho diyacha barona F.R. Shteynhelya* [The fate of the book and manuscript col-lection of the Ukrainian cultural figure Baron F. R. Steingel]. *Bibliotechnyy visnyk*, No. 3, pp. 32–36 (in Ukrainian).
18. Myronets' R. M. (2004). *Knyzhkovo-rukopysne zi-brannya barona F.R. Shteynhelya: formuvannya, zmist, dolya* [Book and manuscript collection of Baron F. R. Steingel: formation, content, destiny]. *Atoref. dysertatsiyi kan-dydata istoriychnykh nauk*: 07.00.08. [Abstract of the dis-sertation of the candidate of historical sciences: 07.00.08.] *NBU NAN Ukrayiny imeni V. I. Vernads'koho*. Kyiv, pp. 1–18 (in Ukrainian).
19. Mushyrov's'kyy V. M. (1996). *Storinky isto-riyi muzeyu* [Pages of museum history]. *Naukovi zapysky Rivnens'koho oblasnoho kraveznavchoho muzeyu*. Rivne, vol. 1, pp. 7–11 (in Ukrainian).
20. *Naukovi zapysky Rivnens'koho oblasnoho kraveznavchoho muzeyu* (2010) [Scientific notes of the Rivne Regional Museum of Local Lore]. Rivne, vol. VIII, pp. 1–338 (in Ukrainian).
21. Nepomnyashchyy H. (1994). *Horodots'kyy muzey F. R. Shteynhelya* [F. R. Steingel Museum in Goro-dok]. *Velyka Volyn'. Pratsi Zhytomyr's'koho naukovo-kraveznavchoho tovarystva doslidnykiv Volyni*. Zhytomyr, vol. 15, pp. 168–173 (in Ukrainian).
22. Nepomnyashchyy H. (1993). *Zhyttyevyy shlyakh F. Shteynhelya* [Way of life of F. Steingel]. *Diyachi nauky i kul'tury ridnoho krayu*. *Materialy, tezy naukovoyi konfer-entsiyi studentiv, aspirantiv, molodykh vykladachiv*. Rivne, pp. 14–15 (in Ukrainian).
23. Stoyakyn V. *Baron, stavshyy korol'em* [Baron who became king]. Available at: <https://ukraina.ru/history/20190617/1023793000.html> (accessed: 21.01.2021) (in Russian)
24. Ukrayinets' A. (2010). *Dobrochynna diyal'nist' barona F.R. Shteynhelya* [Charitable activity of Baron F. R. Steingel]. *Naukovi zapysky Rivnens'koho oblasnoho kraveznavchoho muzeyu*. Rivne, vol. VIII, pp. 34–42 (in Ukrainian).
25. Shevchuk S. (1983). *Fol'klorno-etnografichni studiyi Horodots'koho muzeyu* [Folklore and ethnographic studies of the Horodok Museum]. *Narodna tvorchist' ta et-nohrafiya*, No. 6, pp. 60–64 (in Ukrainian).
26. Shevchuk S. I. (2002). *Zhertovnist' dlya ut-verdzhennya Ukrayiny* [Sacrifice for the sake of establish-ing Ukraine]. Rivne, pp. 1–99 (in Ukrainian).
27. *Shteynhel' Fedir Rudol'fovych (1870–1946) – ukrayins'kyy hromads'ko-politychnyy diyach, dyplom-at, metsenat: z nahody yuvileyu* [Steingel Fedir Rudol'fovych (1870–1946) – Ukrainian public and political figure, dip-loinat, philanthropist: on the occasion of the anniversa-ry]. Available at: <http://www.nbu.gov.ua/node/5372> (ac-cessed: 21.01.2021) (in Ukrainian)
28. *Shteynhel' Fyodor Rudol'fovich* [Steingel Fyodor Ru-dol'fovich]. Available at: https://nado.znate.ru/Shteynhel'_Fe-dor_Rudol'fovych (accessed: 21.01.2021) (in Russian)

29. *Yak pam'yatnyy kamin' baronu Shteynhelyu v Rivnomu stav «kamenem spotykannya»* [As a memorial stone to Baron Steingel in Rivne became a “stumbling block”]. Available at: <https://photo-lviv.in.ua/yak-pam-iatnyy-kamin-baronu-shteynheliu-v-rivnomu-stav-kamenem-spotykannia/> (accessed: 21.01.2021) (in Ukrainian).

30. Arndt N. Der vergessene, rätselhafte Wohltäter Baron Theodor Steinheil aus Gorodok bei Rowno und sein erstes wolhynisches Museum. *Wolhynische Hefte*. 1990. Folge 6. S.93–95.

31. Buchalo H. Theodor Steinheil, sein Leben und Wirken. *Wolhynische Hefte*. 1992. Folge 7. S. 14–32.

32. Politisches Archiv des Auswärtigen Aints. RZ 602/131382.

Надійшла до редколегії 29.10.2020